

ԱՊՐԻԼԻ 24. ԵՐԵՎԱՆ

Գրեցի այս ամսաթիվը թղթի վրա բոլոր մյուս ամսաթիվերի պես, որոնցով ամա մոտ երկու ամիս է սկսում եմ ուղեգրությանս յուրաքանչյուր օրը: Եվ սակայն ցավի ու խռովքի այնպիսի մի հորձանք բարձրացավ ներսս, որ երկար ժամանակ չեմ կարողանում ետ մղել, ամբարտակել այդ հորդույնը՝ որպեսզի հնար լինի կարգավորել այն ու տող առ տող բաց թողնել թղթի վրա:

Ինչո՞ւ է այդպես: Ինչո՞ւ աշխարհում բոլոր օրացույցներից այս ապրիլ 24-ն էլ մյուս օրերի պես պոկում, մի կողմ են նետում, իսկ մենք... Ինչո՞ւ գարնանային ծիծաղկուն այս ամիսը, այս ապրելու ապրիլը դարձավ մեզ համար մահվան տարելից և մահով մնաց մեր տարեգրքերում... Պատասխան տալ այս «ինչուններից» ասել է գրել հայոց ողջ պատմությունը ու գրելուց հետո նորից հարցնել՝ «ինչո՞ւ մեզ վիճակվեց ունենալ այսպիսի պատմություն»...

Ես ուզում եմ ամբարտակից թղթին թողնել հենց այս պահի ապրումս, սակայն այնտեղից համատրեմ դուրս են հորդում տարիներ առաջ գրած իմ չափածոն, է ես զգում եմ, որ նորովի ասել այն, ինչ աղեկոծել է ինձ կյանքիս վերջին երկու տասնամյակում ու գրել տվել «Մտորումներ ճանապարհի կեսին» պոեմը,—չեմ կարող.

Օ՛ր, հայ արյունին խառնված մորմոք,
Այդ ե՛րբ գարթեցիր իմ երակներում,
Մագաղաթների փոշու հե՛տ արդյոք
Եկար, փովեցիր դու իմ աչքերում:
Պոկված վիրավոր մի ավերակի՞ց
Դու՛ խեղված խոյակ՝ սրտիս ծանրացար,
Թե՛ք քամվելով մեր արցունքոտ երգից՝
Կար՝կար՝ ծորացիր, մեջս ծով դարձար:

Իմ խորքերի մեջ կայի՞ր երևի,
Դվիճում թաղված մի սափորի պես,
Որ տարեցտարի նոր պեղումներից
Զգվեցիր, ելար դու արևերես...

Այո՛, գոյություն ունի սերունդների հավաքական հիշողություն, որն անցնում է դարից դար և արյունից արյուն: Եվ ինչքան բազմադարյան է լինում ժողովուրդը, այնքան այդ դարերը ավելի շատ են կոփում մարգում նրա հիշողությունը, որովհետև դրանով, այդ հիշողությամբ է, որ երկար ու տարբերաց դարերը կարող են չափակվել, այլ կապվել-ազուցվել իրարու, կարող են մի դարի թողածը պահել ու հասցնել մյուսին: Անշուշտ դեր ունի նաև ժողովրդի, տվյալ դեպքում՝ հայ ժողովրդի, լինելիության կերպը, նրա տեսականությունը, հոգեկան պացումներից հանձնվելու կարողությունը, հավատարմությունը անցյալին, հիշատակներին, գաղափարներին: Այսպե՛ս է, որ ամա հազար հինգ հարյուր և ավելի տարիներ սերունդների մեջ ապրել է Վարդանանց պատերազմի և նրա նահատակների հիշատակը, որ Նարեկացու բարդ և անբռնելի մատյանը դարերով պաշտվել է, սրբագործվել, փոխանցվել դարից դար ու դրվել հիվանդի բարձի տակ, որպես ապաքինման հույս ու թախաման: Այսպես է, որ Նոր-Նախիչևանցի ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանցի մատիտը հանկարծ զծեց-կանգնեցրեց հազար տարիներ տապալված ու փոշիներում թաղված սյուններն ու խոյակները, որ Զանախչի գյուղում գլուխը կախ իր վար ու ցանքն անող Ռաֆայելի որդու, գաղթ ու կոտորածի երես չտեսած Պարոյր Սևակի սրտում ճաք տվեցին ու

ծայրքեցին, «Անդեյի զանգատան» էջերի՛ն լցվեցին՝ տարիներ առաջ գաղթ ու կոտորածի դաշտերից բարձրացած, ծամահանկի ու տարածության մեջ անէացած, բայց սերունդների հիշողության մեջ ինչ-որ տեղ խտացած, հուր ու խառնարան դարձած, մահապարսուտ աղաղակները... Եվ այդ նույն, այդ նույն խառնարանի՛ց են դուրս ծայրքում ամեն տարի ապրիլյան այս մեծախորհուրդ առավոտին երիտասարդ, դեռ նոր զարթոնող հոգիների մեջ բռնկող անիմանայի, հասունության խայտառնքի պես քաղցր ու տանջող խոռվները, ինքնաճանաչման պահ առ պահ պայծառացող լույսը.

Ամիսն ապրիլ էր,

Եվ օրը—լցված:

Հրապարակներում՝ ձույլ բազմությունն էր ծովացած-փոված,

Փողոցների մեջ՝ մարդկային գետեր,

Որ չգիտեին ո՛րն էին գնում,

Բայց—գնո՛ւմ էին...

Ասես դարերի խորքերից եկող ալիք մի անտես, Դարերի խորքում վաղ տեղադրված ոգեղեն մի սարք՝

Գերհզոր ուղիղ-ճառագայթներով

Իր ծիրի մե՛ջ էր պահում այդ երթը,

Վարում էր նրա ընթացքն ու հոգին,

Տանում դեպի ե՛տ՝ դեպի Դեր-Էլ-Ջոր, Անի, Ավարայր

Ու տանում դեպի գալիք դարե՛րը...

Եվ—գնո՛ւմ էին...

Սասնա Դավթի պես խակ պատանիներ,

Դավթի մման ծո՛ւտ,

Բայց մեն մի օրում այրացա՛ծ արդեն,

Աչքերում՝ կսկիծ, բողոք ու հարցում՝

Դեռ գնո՛ւմ էին.

— Հորողքե՛ր Օհան,

Ասա՛, հե՛ր էիր պահել ինձանից

Տեղերանքն իմ հոր, իմ հոր գերեզման,

Իր ձին—Ջալալին, իր Թուր—Կայծակին,

Հորողքե՛ր Օհան, հորողքե՛ր Օհան...

— Ասեք, ո՛ր էիք պահել մեզանից

Եղելությունը «եղեռն» անունով.

Աշխարհ սպանող այս դավի մասին,

Մեր սուրբ զոհերի,

Մեր սուրբ հողերի,

Մեր ցավի մասին

Այսքան տարիներ ո՛ր էիք լռել...

Եվ—գնում էին՝

Ինչ-որ վեհացած,

Ինչ-որ վերացած

Ամեն մեկն իր մեջ

Ինչ-որ հո՛ւն քացած,
Ինքնաճանաչման գյուտից նորացած,
Հորդ՝ գնո՛ւմ էին:

Գնում էին, որ

Տե՛ր կանգնեն իրենց որբ մեռելներին, որբ շիրիմներին,

Չոքեն-համբուրե՛ն Մարութա վանքի

մասունքները որբ, Ետ տանեն հողը և հանեն հողից Թուրը-

Կայծակին,

Ետ տանեն քարը և հանեն գոմից Հուրիկ-

Ջալալուն,

Ասեն՝ զորո՛ւ ենք թամբելու մեր հոր

վիշապաբաղ ձին,

Ասեն, որ՝ տե՛րն ենք, տե՛րն ենք Սասնա տան

Ու Սասնա դատին...

Ամիսն ապրիլ էր, Եվ օրը-արդար...

Ծիծեռնակաբերդի հուշարձանը ծնվել է այս ամենի՛ց՝ ցավով ու արևով ջրդեղված ապրիլյան առավոտներից և ցավով ու արեւով ջրդեղված մեր դարերից: Սոսկ ու սովորական մի հուշարձան չէ դա: Քարեղեն պողոթնում է բազմակն մի կուտակումի՝ սուգի, ցամաք ընդվզումի: Ընդհանրական մի ներաշխարհի նյութակերտ պատկերն է դա, որ ամեն գիծ ու կորի մեջ առկա է մի հուժկու ինքնատիրապետում, Հոփսիսիմեի վանքի զայություն, ուժ, ապրելու կամք...

Ծիշտ այս նույն արտահայտությունը կա նրանց դեմքին, ովքեր գալիս, դեպի այդ համակառույցն են բարձրանում Ծիծեռնակաբերդի լանջին ձգվող նորաբաց ճանապարհով: Գալիս են տղամարդիկ, կանայք, երիտասարդներ, իրենց թոռնիկների ձեռքից բռնած պապիկներ, որդիներին՝ հե՛նված, դողդոջուն մայրեր, միայնակ, կորսվածք ծերունիներ՝ հագիվ ոտ փոխելով, հաճախ կանգնելով, շունչ առնելով, և սակայն քայլում են, բարձրանում...

Ի՛նչ եղերական պատմություններ են նրանց հետ բարձրանում այդ ճանապարհով, ի՛նչ անուններ են հարություն առնում գաղթ ու կոտորածի մոխիրներից, ի՛նչ կանչեր կան նրանց բոլորի ունկերում, ու քայլ առ քայլ ի՛նչ սրբազան խոսքեր են հասունանում նրանց արյան տրոփներում:

Համալսարանի ուսանողները պասկ են տանում: Աղջիկների, երեխաների ձեռքին ծաղիկներ կան, շարքերի վրա՝ Վարուժանի, Միամանթոյի, Զոհրապի դիմանկարները: Հաշվիչ մեքենաների իմաստաստություն տանում է Կոմիտասի մետաղակոտ պատկերը: Սփյուռքահայ ուսանողները քայլում են ավելի կենտրոնացած, ինչ-որ լարված, հանդիսավոր և «Սուրբ-սուրբ» են երգում:

Եւ Սփյուռքի կոմիտեի աշխատակիցների հետ եմ: Տալում ենք խոշոր մի ծաղկեպսակ: Պսակը մի կողմից պահել են հայաստանցիները, մյուս կողմից՝ սփյուռքի հյուրերը: Մոտենում ենք, պսակը դնում հուշարձանի սալաքարին:

Խոնարհված տասներկու սալաքարերը շրջան կազմելով՝ իրենք էլ քարե պսակ են դարձել հավերժական կրակի շուրջը: Քարե պսակ, քար կտրած վիշտ, քարեքար զարկվել, քարե կարկուտ, քարսիրտ աշխարհ, քար լույթյուն—մեր հողի ու մեր հնօրյա ճակատագրի պես քարքարոտ է նաև մեր լեզու'ն...

Մեջտեղում վառվում է կրակը. հսկա մոմ է ասես, որ վառել է ամբողջ մի ժողովուրդ՝ իր մեղավների հիշատակին: Նրա բոցից

հալվում-ծխում է խնկաբույր մի երաժշտություն:

Դանդաղ իջնում ենք սանդուղքներից, շարժվում դեպի կրակը, մի պահ կանգնում ենք, խոնարհվում նրա առաջ ու դեմի սանդուղքներով քարձրանում, ելնում ենք դուրս:

Դրսում լույս է, զարնան արևի նուրբ, վերքը շոյող լույս, և այդ լույսի մեջ՝ Երեվանն է: Նա՛ էլ է շրջան կազմել հավերժական կրակի շուրջը, սակայն այնպիսի շրջան, որ մեր հնամյա կոթողներին քանդակված՝ հավերժության խորհրդանշանն է հիշեցնում, կենաց խորհրդանշանը...

Երևա՛նը, շարունակությունը եղեռնի հուշարձանի, նրա լրացո՛ւմը, նրա ավա՛րտը...

(«Խճանկար հոգու և քարտեզի գույներից», Երևան, 1976, էջ 221—225)

